

AGENTER, MOTIVATION OCH MORAL

Ingvar Johansson har i *Filosofisk tidskrift* presenterat en intressant invändning mot Alan Gewirths rättighetsteori där förhållandet mellan rationalitet och motivation står i centrum.¹ Gewirths teori förtjänar större uppmärksamhet i svensk filosofi än vad den faktiskt har fått, och det är därför förtjänstfullt av Johansson att öppna upp för denna diskussion.

Gewirths rättighetsargument utgår från att varje rationell agent måste göra ett egenintresserat eller prudentiellt anspråk på rättigheter till frihet och välbefinnande, eftersom frihet och välbefinnande är generellt nödvändiga för allt framgångsrikt handlande. (Gewirth använder ofta termen "generiska rättigheter" när han talar om rättigheterna till frihet och välbefinnande, för att betona just deras generella nödvändighet.) Och eftersom själva agentskapet ligger till grund för det egenintresserade rättighetsanspråket, så måste varje rationell agent också gå med på ett *moraliskt* anspråk, nämligen att *alla* agenter har rättigheter till frihet och välbefinnande (uttryckt i en *Principle of Generic Consistency*, PGC). Det är denna övergång från ett egenintresserat till ett moraliskt rättighetsanspråk som står i centrum för Johanssons kritik.

Johanssons invändning är att eftersom en rationell agent mycket väl skulle kunna vara en fullfjädrad egoist, så kan man inte ta för givet att varje rationell agent har skäl att acceptera en princip som tillskriver *alla* agenter rättigheter till frihet och välbefinnande. Nu kan termen "skäl" vara tvetydig. Den kan referera både till en grund för handlande, i betydelsen av *förnuftig* anledning att göra något (oavsett om agenten upplever sig ha en sådan anledning), och till motivation, i betydelsen av *upplevd* anledning att göra något (oavsett om agenten faktiskt har en förnuftig anledning till sitt handlande). Johansson säger sig inte vilja diskutera motivationsaspekter av Gewirths argument,² men hans fortsatta resonemang kring betydelsen av välvilja för en agents erkännande av universella rättighetsanspråk tyder likväl på att hans användande av termen "skäl" också inkluderar agentens motivation.

Gewirth var inte omedveten om denna typ av invändning. Han bemö-

1. Johansson 2017.

2. Johansson 2017, s. 44.

ter den dels genom att skilja mellan frågor som rör motivation och frågor som rör rättfärdigande, dels genom att se rationalitet som relevant för både rättfärdigande och motivation:

Jag säger, bland annat, att frågan om huruvida PGC är rationellt rättfärdigad är skild från frågan om huruvida agenten är direkt motiverad eller påverkad att acceptera PGC. Men jag säger också att på grund av att PGC är rationellt rättfärdigad så är den rationelle agenten faktiskt motiverad att acceptera PGC, eftersom han, såsom rationell, accepterar det som är rationellt rättfärdigat. Och jag säger vidare att varje agent bör vara motiverad att acceptera PGC, där kriteriet för detta "bör" inledningsvis inte är moraliskt, utan rationellt eller logiskt.³

Den första delen av Gewirths svar går i huvudsak ut på att visa att även om hans argument bara skulle visa att hans rättighetsprincip är rationellt rättfärdigad (i betydelsen att den agent som söker avvisa den gör sig skyldig till en självmotsägelse), men utan att nödvändigtvis motivera alla agenter att rätta sig efter principen, så är detta ändå ett viktigt resultat. Vi kan då bevisa att agenter som struntar i andras rättigheter till frihet och välbefinnande har fel, oavsett om de är motiverade att respektera dessa rättigheter eller ej. Den andra delen av Gewirths svar går emellertid ut på att säga att en agent som verkligen är rationell rimligen också måste vara motiverad att bry sig om förnuftsgrunder för handlande. Och givet att förnuftet kräver av agenten att hon respekterar såväl andras som hennes egna rättigheter till frihet och välbefinnande, så kommer hon, om hon är rationell, att vara motiverad att faktiskt visa sådan respekt.

Johansson ifrågasätter båda delarna av Gewirths svar. Han menar att Gewirth inte kan härleda universella moraliska rättighetsanspråk ur egenintresserade rättighetsanspråk, eftersom agenter inte nödvändigtvis ser sig själva som bara agenter, vilket innebär att de inte heller kommer att se agenter i allmänhet som rättighetssubjekt. Han menar också att någon form av välviljeattityd måste komplettera agentens rationalitet för att hon ska landa i den moraliska slutsats som Gewirth vill nå fram till. Jag ska här försöka visa hur Gewirth (eller en gewirthian) kan tänkas svara på dessa invändningar, och börjar med den som handlar om agentens egenintresserade rättighetsanspråk.

Johansson tänker sig att steget från "Jag har, som agent, rättigheter

3. Gewirth 1978, s. 195.

till frihet och välbefinnande” till ”Alla agenter har rättigheter till frihet och välbefinnande”, med lätthet skulle kunna saboteras av en agent som väljer att grunda sitt egenintresserade rättighetsanspråk i någon mer specifik personlig egenskap än den allmänna egenskapen av att vara en agent. En sådan *agent-partikularitet* (Johanssons term)⁴ skulle till exempel kunna utgöras av den specifika agent som är just jag och som vi kan kalla PB. Och från ”Jag har, som agent-partikulariteten PB, rättigheter till frihet och välbefinnande” följer förstås inte ”Alla agenter har rättigheter till frihet och välbefinnande”.

Hur skulle en gewirthian hantera denna invändning? En tänkbar respons är att hävda att satsen ”Jag har, som agent-partikulariteten PB, rättigheter till frihet och välbefinnande” egentligen består av två anspråk som flätats samman, nämligen dels ett anspråk som härrör från att vara en agent, dels ett anspråk som härrör från att vara en viss specifik agent, PB. För att ha en agent-partikularitet måste man ju först vara en agent. Eftersom rättighetsanspråket följer redan ur den allmänna agentidentiteten, så är tillfogandet av den agent-partikulära identiteten (”PB”) onödig. Det är som att säga att ”Eftersom jag är människa och man, så kan jag bli förkyld”. Det är visserligen sant att jag som man kan bli förkyld, men att så är fallet beror på att jag som man också är människa. Att lägga till partikulariteten ”man” till den allmänna egenskapen ”människa” tillför inget nytt nödvändigt villkor i förhållande till utfallet ”att bli förkyld”. Satsen ”Eftersom jag är människa och man, så kan jag bli förkyld” blir i stället ett fall av överdeterminering.

Men Johanssons invändning ska kanske förstås som att agent-partikulariteten är inte bara ett *tillräckligt*, utan också ett *nödvändigt* villkor för rättighetsanspråk. När jag hävdar satsen ”Jag har, som agent-partikulariteten PB, rättigheter till frihet och välbefinnande”, så menar jag alltså att *endast* den som svarar mot partikulariteten att vara jag, och *ingen* annan typ av agent, har rättigheter till frihet och välbefinnande.

Gewirth diskuterar faktiskt sådana fall, där en agent åberopar ”ego-centriska partikulariteter”, det vill säga, ”uttryck vars denotation är relativa till talaren själv, såsom ’jag’ och ’min’”.⁵ En person som gör ett sådant självrefererande rättighetsanspråk, skriver Gewirth, kan förvisso hävda att han inte skulle göra anspråk på rättigheter till frihet och välbefinnande om det inte var för att han hade just de mål som han faktiskt har och som han vill förverkliga. Det handlar alltså inte om att göra

4. Johansson 2017, s. 42.

5. Gewirth 1978, s. 115.

anspråk på rättigheter bara därför att man är en agent i största allmänhet. Denna agent kräver rättigheter enbart utifrån *sina* individspecifika mål, som *han* vill förverkliga eftersom de är just *hans* mål.

Men, noterar Gewirth, grunden för en sådan egocentrisk agents rättighetsanspråk är fortfarande densamma som grunden för varje annan agents motsvarande anspråk, nämligen att han har mål som han vill förverkliga genom framgångsrikt handlande:

[L]åt oss anta att X och W är personliga egoister, så att följande påståenden är sanna om X respektive W: "X vill göra gott för X", "W vill göra gott för W". ... Anta nu att X skulle insistera att den reflexiva relationen inte tillhandahåller något som helst skäl för handlande om den inte relaterar de specifika relata X och X – det vill säga, "X vill göra gott för X". Även om så är fallet, så skulle han inte kunna förneka att samma reflexiva relation är en väsentlig komponent i, och ger ett avgörande bidrag till, W:s skäl likaväl som till X:s, så att skälen i så måtto är desamma. ... Även utifrån antaganden om personlig egoism och individuella agents unikhet, så kan alltså deras skäl för handlande och för att göra anspråk på de generiska rättigheterna vara desamma.⁶

Det som utgör grunden för agenten X:s rättighetsanspråk är att X ser frihet och välbefinnande som nödvändiga villkor för X:s framgångrika förverkligande av X:s mål. Motsvarande gäller för agenten W, som ser frihet och välbefinnande som nödvändiga villkor för W:s framgångrika förverkligande av W:s mål. Om X vill göra gällande, att frihet och välbefinnande är nödvändiga *endast* för X:s framgångsrika handlande, så har X alltså fel. Existensen av W och W:s rättighetsanspråk gör detta tydligt. På samma sätt visar existensen av X och X:s rättighetsanspråk att W har fel om W hävdar att frihet och välbefinnande är nödvändiga *endast* för W:s framgångsrika handlande. Både X och W måste alltså acceptera att deras respektive rättighetsanspråk är förankrade i deras gemensamma identitet som *agenter*, inte i någon unik X- respektive W-faktor. Det är ju för att de, om än var för sig, vill vara framgångsrika agenter som de måste göra anspråk på rättigheter till frihet och välbefinnande.

Alltså skulle jag, om jag hävdade satsen "Jag har, som agent-partikulariteten PB, rättigheter till frihet och välbefinnande", tvingas gå med på att grunden för mitt rättighetsanspråk trots allt står att finna i att jag är en agent, inte i att jag är agent-partikulariteten PB. På frågan "Varför

6. Gewirth 1978, s. 118–19.

gör du anspråk på rättigheter till frihet och välbefinnande?”, så måste jag hänvisa till att frihet och välbefinnande är nödvändiga villkor för mitt framgångsrika förverkligande av mina mål. Men detta är ett skäl som är tillgängligt för alla agenter, eftersom frihet och välbefinnande är nödvändiga villkor för deras respektive mål. Min agent-partikularitet som PB tillför inget extra eller unikt i just detta avseende. Således skulle inte argumentet om agent-partikularitet upphäva Gewirths argument om *agent-sufficiens*, som säger att ”det faktum att han är en presumtiv agent som har mål som han vill förverkliga förser varje agent med ett tillräckligt (liksom ett nödvändigt) rättfärdiggörande skäl för hans implicita anspråk på att ha de generiska rättigheterna”.⁷

Så till Johanssons andra invändning, nämligen den om nödvändigheten av att komplettera agentens rationalitet med någon form av välviljeattityd för att kunna gå från egenintresserade till moraliska rättighetsanspråk. Detta är en klassisk idé som går tillbaka på David Hume, som Johansson också påpekar. Hume är berömd för att ha hävdat att förnuftet ensamt är ”fullständigt maktlöst” när det gäller att åstadkomma eller förhindra handlande och därför inte kan ligga till grund för moralen.⁸ För Hume handlade moralen i stället om vår kapacitet för sympati för andra, och det är denna tanke som Johansson tar upp. Även en egoistisk agent av det slag som Johansson tidigare diskuterat skulle kunna tillskriva andra agenter rättigheter under förutsättning att hon bryr sig om dem: ”Jag har rätt till frihet och välbefinnande, och så har alla presumtiva agenter för vilka jag hyser välviljebegär, därför att jag är den agent-partikularitet jag är”.⁹

Det som är otillfredsställande med en välviljebaserad rättighetsteori är förstås att kategorin av rättighetssubjekt blir godtyckligt bestämd av talarens kapacitet för välvilja. Låter man förekomsten av välvilja avgöra mängden av rättighetssubjekt, så uppkommer också en form av rättighetsrelativism, där det kan vara sant både att ”X har rättigheter till frihet och välbefinnande (enligt den välvillige agenten A)” och att ”X har inte rättigheter till frihet och välbefinnande (enligt den mindre välvillige agenten B)”. Johansson förefaller beredd att acceptera detta utfall. Som hans modell för rättighetsanspråk är utformad ”tillåter den jaget att godtyckligt välja vilka personer den hyser välvilja för”.¹⁰ En gewirthian

7. Gewirth 1978, s. 110.

8. Hume 1978, III, i, s. 457.

9. Johansson 2017, s. 46; kursivering i original.

10. Johansson 2017, s. 46.

skulle i stället hävda att vi har åtminstone *vissa* plikter mot andra agenter (därför att de har rättigheter), *oberoende* av om vi är sympatiskt inställda till dem eller ej.

Johansson tänker sig att agenter kan förstärka välviljebaserade erkännanden av andras rättigheter med hjälp av ömsesidiga löften. Genom att avge löften förpliktar vi oss inför varandra och ger oss själva ett skäl att stå emot tillfälliga impulser att strunta i andras rättigheter. På liknande sätt kan ”kungöranden” skapa löftesliknande förpliktelser för hela samhällen.¹¹

Låt mig genast säga, att jag tror att Johansson här har pekat på en viktig social mekanism när det gäller att *förverkliga* moraliska rättigheter. Ta ett av historiens mera kända kungöranden om mänskliga rättigheter, nämligen den amerikanska oavhängighetsförklaringen från 1776 och dess skrivning om alla människors rättigheter till ”liv, frihet, och sökandet efter lycka”. Man har ofta hånat förklaringens författare Thomas Jefferson för att ha gjort sig skyldig till hyckleri genom att kombinera en offentlig retorik om frihet med att själv vara slavägare. Men denna kritik missar vikten av att grundarna av Förenta staterna offentligt bekände sig till en frihetsprincip som senare kunde vändas mot missförhållanden i den stat de skapat. Den som öppet bekänner sig till en princip om mänskliga rättigheter ger samtidigt omgivningen och eftervärlden ett instrument med vilket de kan kritiskt granska huruvida man lever upp till sina utfästelser. 1776 års kungörande gav således stöd till ett slaverimotstånd som kulminerade i inbördeskriget 1861–65 och slaveriets avskaffande. Jämför detta med ett land som Saudiarabien, där det aldrig har kungjorts några principer om allas rätt till frihet och där slaveri praktiserades lagligt fram till 1962 (och förmodligen har praktiserats olagligt också senare). Kungöranden spelar alltså en roll när det gäller att hålla rättighetsfrågor levande och att legitimera motstånd mot godtyckliga inskränkningar i människors frihet och välbefinnande.

Med detta sagt, så kvarstår problemet med rättighetsrelativism i Johanssons alternativ till Gewirths modell. Vem som har rättigheter (och rimligen också vilka rättigheter de har) görs beroende av talarens välvilja. Det var just en sådan rättighetsrelativism som Gewirth ville undvika genom att grunda rättighetsanspråk i värdeomdömen som alla agenter rationellt måste acceptera, oberoende av deras grad av välvilja mot varandra. Det innebär inte att gewirthianer är ointresserade av frågor

11. Johansson 2017, s. 49.

kring motivation och hur mänskliga rättigheter bäst kan förverkligas. Men det innebär att man vill skilja dessa frågor från sådana som handlar om hur mänskliga rättigheter kan rationellt rättfärdigas. En gewirtshian hävdar således att även egoistiska agenter har skäl (i betydelsen förnuftiga grunder) att erkänna universella rättigheter, även om de inte är motiverade att göra det.

LITTERATUR

- Gewirth, Alan. 1978. *Reason and Morality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hume, David. 1978. *A Treatise of Human Nature*, red. L. A. Selby-Bigge och P. H. Nidditch. Oxford: The Clarendon Press.
- Johansson, Ingvar. 2017. "Mänskliga rättigheter och deras moralfilosofiska fundament". *Filosofisk tidskrift*, nr 1, s. 39–52.